

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ*

Χαράλαμπος Β. Κριτζάς

Επίτιμος Διευθυντής Επιγραφικού Μουσείου (Αθήνα)

xkritzas@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο προτείνονται νέες αναγώσεις και ερμηνείες για 4 επιγραφές από την Δυτική Κρήτη. Στην στήλη της Τυλίφου (περιοχή της Φαλάσαρνας) με συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Φαλάσαρνας και Πολυρρηνίας (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., Martinez-Fernandez, 2012: 46, αρ. 2), στ. 23: αντί ΑΙΑΚΟΝ (Αιακός, ο ομώνυμος ήρωας) θα πρέπει να διαβαστεί ΑΡΑΚΟΝ (ἄρακος, το άγριο κτηνοτροφικό φυτό βίκος ή χρωδάης, *vicia villosa*). Στην επιγραφή από την Πολυρρηνία (2^{ου} αι. π.Χ., ό.π., αρ. 76), στ. 15-16: αντί Ἀνδροκλής | Ἥρα (δοτική του ονόματος της θεάς) θα πρέπει να διαβαστεί Ἡρᾶ (γενική του πατρωνυμικού Ἡρᾶς). Τα συμπλέγματα ΦΟ και Φ στις επιγραφές από την Πολυρρηνία (ό.π., αρ. 68 και 81), θα πρέπει να ερμηνευτούν ως συντομογραφίες της λ. Ὅρο(ς).

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Πολυρρηνία, Φαλάσαρνα, Αιακός, Ἡρᾶς, ἄρακος, ὄρος.

REMARKS ON INSCRIPTIONS FROM WESTERN CRETE

ABSTRACT

The article proposes new readings and interpretations for 4 Greek inscriptions from Western Crete. At the stele of Tyliphos (area of Phalasarna) with a treaty of alliance between Phalasarna and Polyrrhenia (early 3rd c. BC., Martinez-Fernandez, 2012: 46, No 2), l. 23: instead of ΑΙΑΚΟΝ (Αιακός, the hero Aeacus) it should be read ΑΡΑΚΟΝ (ἄρακος, the field-weed *vicia villosa*, the hairy vetch). At the inscription from Polyrrhenia (2nd c. BC, *o.c.*, p. 169-170, No 76), ll. 15-16: instead of Ἀνδροκλής | Ἥρα (a dedication in the dative), it should be read the genitive Ἡρᾶ, of the father's name Ἡρᾶς. The inscriptions from Polyrrhenia (*o.c.*, p. 164, No 68 and 179, No 81), the ligatures ΦΟ and Φ, should be read as abbreviations of Ὅρο(ς).

KEYWORDS: Phalasarna, Polyrrhenia, Αιακός, Ἡρᾶς, *vicia villosa*, Horos-inscriptions.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ο τιμώμενος Συνάδελφος και καλός φίλος Καθ. Angel Martinez-Fernandez συνέδεσε άρρηκτα το όνομά του με την Κρήτη στην διαχρονικότητά της. Ανέπτυξε πνευματικούς δεσμούς με τους Αγίους της, αγάπησε και αγαπήθηκε από τους Συνεδέλφους και τον λαό της και συνεχίζει να την υπηρετεί επιστημονικά στο πεδίο της Επι-

DOI: <https://doi.org/10.25145/j.fortunat.2020.32.20>

FORTVNATAE, N° 32; 2020 (2), pp. 295-311; ISSN: 1131-6810 / e-2530-8343

γραφικής. Άριστος γνώστης της αρχαίας αλλά και της νέας Ελληνικής, αναδείχτηκε σε εξαιρετο ερμηνευτή και ευαίσθητο μεταφραστή των Κρητικών επιγραμμάτων, αλλά και έργων της νεώτερης Ελληνικής ποίησης. Είχα την τιμή να προλογίσω την έκδοση των Ελληνιστικών επιγραμμάτων της Κρήτης που εκδόθηκε στα Ισπανικά το 2006. Σε πολλά άλλα άρθρα πραγματεύτηκε θέματα της αρχαίας Κρητικής διαλέκτου, της νομικής ορολογίας, των θεσμών και της ιστορίας των Κρητικών πόλεων. Τελευταία είχε στραφεί στην μελέτη των επιγραφών κυρίως της Δυτικής Κρήτης. Κύριος καρπός αυτής της ενασχόλησης ήταν μεταξύ άλλων η μονογραφία του «Επιγραφές Πολυρρηνίας», που εκδόθηκε στα Ελληνικά το 2012. Χάρης σε αυτήν, οι μελετητές διαθέτουν πλέον ένα εύχρηστο και πλήρως ενημερωμένο βιβλιογραφικά σώμα (corpus) των επιγραφών της πόλης αυτής, που διαδραμάτισε σημαντικό αν και όχι πρωταγωνιστικό ρόλο στα Κρητικά πράγματα.

Αλλά η μελέτη και η ορθή ερμηνεία των επιγραφών είναι ένα έργο συλλογικό που διαρκώς εξελίσσεται. Κάθε μελετητής προσθέτει ένα μικρό ή μεγαλύτερο λιθάρι σε ένα κεντρικό οικοδόμημα όπως είναι το corpus ή διορθώνει κάποιες μικρές ατέλειες που είναι εύλογο να υπάρχουν σε κάθε μεγάλο έργο. Τρεις τέτοιες μικρές συμβολές μου για επιγραφές τις Πολυρρηνίας αποτελούν το αντικείμενο αυτού του άρθρου, που με πολύ φιλικά αισθήματα συνεισφέρω για το αφιέρωμα στον Ισπανο – Κρήτα Συνάδελφο.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΦΑΛΑΣΑΡΝΑΣ, ΘΕΣΗ ΤΥΛΙΦΟΣ

Μια από τις σημαντικότερες επιγραφές της Κρήτης που ήλθαν στο φως τα τελευταία χρόνια είναι ένα αντίγραφο της συνθήκης ειρήνης και συμμαχίας μεταξύ Φαλάσαρνας και Πολυρρηνίας,¹ με την οποία οι δύο γειτονικές πόλεις, μάλλον μετά από μια περίοδο έντασης στις σχέσεις τους, αναγνωρίζουν τα υφιστάμενα σύνορά τους, συμφωνούν για θέματα εξωτερικών σχέσεων και στρατιωτικής συνεργασίας, για την δυνατότητα αμοιβαίας πρόσβασης και χρήσης των εδαφών των επικρατειών τους και άλλα συναφή θέματα. Άλλο αντίγραφο της ίδιας συνθήκης είχε βρεθεί παλιά στο

* ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά την Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Χανίων και την Προϊσταμένη Δρα Ελ. Παπαδοπούλου για την άδεια μελέτης στο Μουσείο Κισάμου, την μελετήτρια της Πολυρρηνίας Συνάδελφο Στ. Μαρκουλάκη για τις χρήσιμες συζητήσεις και την παροχή φωτογραφιών, την Καθ. S. Minon για τις συμβουλές της σε γλωσσολογικά θέματα, τον Καθ. Ζ. Κυπριωτάκη για την χρησιμη ανταλλαγή απόψεων σε βοτανολογικά θέματα και τον αδελφό μου Νικόλαο για πληροφορίες σχετικές με αγροτικά και κτηνοτροφικά θέματα.

¹ Χρησιμοποιώ τον συνηθέστερο τύπο γραφής του ονόματος της πόλης, παρότι στο κείμενο της συγκεκριμένης επιγραφής απαντά ως Πολυρην, όπως τειμαίρεται από την αιτιατική Πολυρηνά (στ. 20, 23). Για τις ποικίλες παραλλαγές του ονόματος της πόλης βλ. *I. Cret.*, II, xxiii, praef., 237. Martinez-Fernandez, 2012: 31-32. Μαρκουλάκη, στο Μαρκουλάκη - Χριστοδουλάκος, 2018: 80.

Φωτ. 1. Η στήλη της Τυλίου (Φωτ. + Στ. Αλεξάνδρου).

Δικτυνναίο ιερό στη θέση Μένιες του ακρωτηρίου Σπάθα.² Το νέο αντίγραφο (Φωτ. 1) βρέθηκε τυχαία το 1994 κατά την διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης του χώρου γύρω από την βυζαντινή εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (άλλοτε Καθολικό Μονής), στη θέση Τύλιφος (ή Κύλιφος, με ακουστική ορθογραφία), ΒΑ της Φαλάσαρνας, στο μέσο του λαιμού του ακρωτηρίου της Γαμβούσας, περί τα 2 χλμ. από το χωριό Αζογυράς. Αρχικά κατατέθηκε στο Μουσείο Χανίων (αρ. ευρ. Ε 191), ενώ σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Κισάμου.³ Το αμάρτυρο μέχρι τώρα τοπωνύμιο Τύλιφος φαίνεται να είναι αρχαίο. Αναφέρεται ως κύριον όνομα ενός Αρκιάδα βοσκού, που βρήκε στη φωλιά μιας λύκαινας και διέσωσε τα βρέφη Λύκαστον και Παρράσιον, δίδυμους γιους του Άρη από την ένωση του με την ηρωίδα Φυλονόμη και μετέπειτα βασιλείς των Αρκιάδων.

Βλ. το αποδιδόμενο στον Πλούταρχο έργο *Συναγωγή ιστοριών παραλλήλων ελληνικών και ρωμαϊκών* (Parallela minora), Ηθικά, 314 Ε: *Τύλιφος δὲ ποιμὴν αὐτόπτης γενόμενος καὶ ἀναλαβὼν τοὺς παῖδας ὡς ἰδίους ἔθρεψε, τὸν μὲν καλέσας Λύκαστον τὸν δὲ Παρράσιον, τοὺς διαδεξαμένους τὴν βασιλείαν τῶν Ἀρκιάδων*. Λόγω της σχετικής ομοιότητας, αλλά όχι αναγκαστικά ίδιας ετυμολογίας, σημειώνομε τα τοπωνύμια Τύλι(σ)ος στην Κρήτη,

² Πρόκειται για την χαμένη σήμερα και πιθανότατα κατεστραμμένη στον πόλεμο πολύ αποσπασματική επιγραφή *I. Crete* II, xi, αρ.1. Πρβλ. *SEG* L, 887 (με νέες συμπληρώσεις βάσει του νέου αντιγράφου). Martinez-Fernandez, 2012: 45 (με την προγενέστερη βιβλιογραφία) και σ. 46, αρ.1 (με βελτιωμένο κείμενο, μετάφραση στα νέα ελληνικά και ορισμένες διαφορές ως προς τις συμπληρώσεις σε σχέση με το *SEG*).

³ Βλ. Μαρκουλάκη, 2000: 239-240.

Τύλος (νησίδα στον Περσικό κόλπο), Τύλη ή Τυλīs (πόλη της Θυράκης που ιδρύθηκε από τους Γαλάτες το 278 π.Χ.), Τυλησσός (όρος της Ιταλίας).

Πρόκειται για στήλη από πορώδη ασβεστόλιθο, με αέτωμα που φέρει επίτιτλο ανάγλυφο,⁴ σύμφυτο με την κυρίως στήλη που διασώζει 24 στίχους από την αρχή της επιγραφής, το κείμενο της οποίας πρέπει να συνεχιζόταν σε άλλον επαπτόμενο προς τα κάτω λίθο. Είναι σχετικά καλής διατήρησης και ευανάγνωστη, εκτός από τους δύο τελευταίους στίχους που έχουν υποστεί φθορές.⁵ Χρονολογικά εντάσσεται κατά την μελετήτρια (σ. 246 και 252) στην περίοδο μεταξύ 304 και 275 π.Χ., με προτίμηση την β' δεκαετία του 3^{ου} αι.⁶ Η ίδια πιστεύει (σ. 240, 248) ότι η στήλη είχε ιδρυθεί από τους Φαλασαρνίους σε αρχαίο ιερό άγνωστης ανδρικής θεότητας που βρισκόταν στην Τύλιφο και υπαγόταν στην Φαλάσαρνα, κατ'αντιστοιχία προς το άλλο αντίγραφο που πρέπει να ιδρύθηκε από τους Πολυρρηγίους στο ιερό της Δίκτυννας στις Μένιες, που τότε υπαγόταν στην επικράτειά τους.⁷ Η ύπαρξη αρχαίων ερειπίων στην Τύλιφο, όπου σημειωτέον άλλοτε ανέβλυζε πλούσια πηγή νερού, και η συνέχιση της λατρείας στα χριστιανικά χρόνια καθιστούν σχεδόν βέβαιη την ύπαρξη αρχαίου ιερού σε αυτή την θέση. Μάλιστα το γεγονός ότι η πρόσθια επιφάνεια της στήλης καθώς και μια ταινία κατά στην ακμή των τριών πλευρών της (εκτός της κάτω) είναι καλά λειασμένες, ενώ οι υπόλοιπες επιφάνειες έχουν αδρή λάξευση, οδήγησε την μελετήτρια στο συμπέρασμα ότι η στήλη ήταν εντοιχισμένη στην πρόσοψη αρχαίου ναού.

Σύντομα η στήλη παρουσιάστηκε από την Στ. Μαρκουλάκη τον Σεπτέμβριο 1996 στο Η' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο στο Ηράκλειο και πρωτοδημοσιεύτηκε με επιμελημένα σχόλια στα Πεπραγμένα του.⁸ Το κείμενο αναδημοσιεύτηκε στο *SEG I*, 936 με ορθογραφικές και άλλες βελτιώσεις και προτάσεις αποικατάστασης (όχι πάντοτε επιτυχείς όπως αποδείχτηκε, π.χ. στον στ. 21). Περιλήφθηκε τέλος στο *corpus* των επιγραφών της Πολυρρηγίας από τον Α. Martinez, με διορθωμένη ορθογραφία, νέες συμπληρώσεις – αναγνώσεις και μετάφραση στα νέα ελληνικά.⁹ Από τις συμπληρώσεις

⁴ Μια περιτεχνη τριάινα στο μέσο πλαισιωμένη από θαλάσσια όντα, που παραπέμπουν σε θαλασσινή πόλη.

⁵ Οι διαστάσεις είναι: ύψ. 0,35 μ. (με το αέτωμα 0,47 μ.), πλάτος 0,65 μ., πάχος 0,18 μ., ύψος γραμμάτων 0,005-0,009 μ., διάστιχο 0,006-0,009 μ.

⁶ Η χρονολόγηση είναι ασφαλής επειδή στο κείμενο (στ. 2-3) αναφέρεται ότι η συνθήκη συνήφθη ενώπιον τετραμελούς αποστολής των Λακεδαιμονίων με επί κεφαλής τον Κλεώνυμο, γιο του βασιλιά Κλεομένη Β'.

⁷ Φυσικά αυτό δεν αποκλείει την πιθανότητα να είχαν στηθεί και άλλα αντίγραφα της στήλης στα κύρια αστικά ιερά των δύο πόλεων ή και σε άλλα ιερά μεγαλύτερης εμβέλειας.

⁸ Μαρκουλάκη, 2000: 239-257. Για τυπογραφικούς λόγους το αρχαίο κείμενο στη μικρογράμματα μεταγραφή (σ. 242-243) έχει τυπωθεί χωρίς βαρθείς, ενώ υπάρχουν ορισμένα εσφαλμένα πνεύματα. Για τους υπότιτλους των εικόνων 1 και 2 στις σ. 256 και 257 που έχουν τυπωθεί αντίστροφα βλ. διόρθωση στο Μαρκουλάκη - Χριστοδουλάκος, 2018: 81, σημ. 15. Εύλογα λάθη λόγω των δυσχερειών ανάγνωσης υπάρχουν και στην σχεδιαστική αποτύπωση της στήλης (fac simile, Σχ. 1) της σ. 257.

⁹ Martinez-Fernandez, 2012: 46-47, αρ. 2.

του η πιο καιρία είναι στον στ. 21: [τ]ελείτω, κατ'αναλογία προς τον στ. 22, που είναι απόλυτα σύμφωνη με το νόημα, αντί .ενΦΙΣΙΟ. (Μαρκουλάκη) και ένσιτιος? (στα σχόλια του SEG I, 936, με βάση το όχι πάντοτε ακριβές σχέδιο της πρώτης δημοσίευσης). Αντίθετα θεωρούμε όχι αναγκαία την διόρθωση του αμάρτυρου μέχρι τώρα αλλά ευανάγνωστου ονόματος Κερβίδα του στ. 2 σε Κερ<κ>ίδα. Πρόκειται για την γενική του ονόματος ενός Λακεδαιμόνιου, μέλους της επιτροπής που με επί κεφαλής τον Κλεώνυμο, γιο του βασιλιά Κλεομένη Β', ήλθε στην Κρήτη και ενώπιον των μελών της συνήφθη η συνθήκη. Το όνομα *Κερβίδας* είναι αβέβαιης ετυμολογίας. Σε χριστιανική επιτύμβια στήλη του 3^{ου} αι. από την Έδεσσα της Μακεδονίας υπάρχει το όνομα *Κερβίων*, για το οποίο ο ειδότης υποθέτει ότι πιθανώς είναι εξελληνισμένος τύπος του αμάρτυρου λατινικού ονόματος *Cervio (<cervus = έλαφος).¹⁰ Το όνομα Cervius / Κέρβιος απαντά ως οικογενειακό (gentilicium) σε γραμματειακά κείμενα και επιγραφές. Στην Εύβοια υπήρχε ποταμός *Κέρβης*, από τον οποίο τα πρόβατα που έπιναν πίστευαν ότι γίνονταν λευκά.¹¹ Μια ενδεχόμενη αλλά όχι βέβαιη σύνδεσή του *Κερβίδας* θα μπορούσε να είναι με τα ρήματα *κερβολέω*, *σκερβόλλω*, *κερτομέω* = *χλευάζω*, *λοιδορώ*, *άπατῶ* και σχετικές με αυτά λέξεις όπως *σκέρβολος* = ό χλευαστής, ό λοιδορός και (χωρίς το αρχικό σίγμα) *κερβόλλουσα*, *λοιδορούσα*, *βλασφημούσα*, *άπατῶσα*.¹² Για άλλες συζητήσιμες συμπληρώσεις στον στ. 23 βλ. κατωτέρω.

Σύντομη μνεία για την ανεύρεση της στήλης στην Τύλιφο (την οποία ει παραδρομής χαρακτηρίζει ως πλήρως σωζόμενο αντίγραφο της συνθήκης), παραθέτοντας και την άποψη της Μαρκουλάκη για την πιθανότητα ύπαρξης εκεί αρχαίου ιερού ενός άρρενος θεού, διατύπωσε η K. Sporn.¹³ Η ίδια αναφέρει ότι δεν ήταν γνωστά αρχαία στην περιοχή σύγχρονα με την στήλη, εκτός από ένα πρόσφατα αποκαλυφθέντα ρωμαϊκό τοίχο,¹⁴ και γ'αυτό δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να μεταφέρθηκε η στήλη εκεί από την Φαλάσαρνα, πράγμα για το οποίο δεν συνηγορεί κατά τη γνώμη μας η καλή κατάσταση διατήρησης του ενεπίγραφου λίθου. Διερωτάται τέλος, ποια θα μπορούσε να ήταν η ανδρική θεότητα στην οποία η κάθε πόλη θα αφιέρωνε το καθιερωμένο μερίδιο από τα λάφυρα και τα χρήματα που θα κέρδιζαν από κοινές πολεμικές επιχειρήσεις (στ. 8-12), δεδομένου ότι στο επίτιτλο ανάγλυφο του αντιγράφου του Δικτυνναίου απεικονίζονται οι γυναικείες θεότητες Δικτυννα και Νύμφη Φαλάσαρνα, προστάτιδες αντίστοιχα των δύο συμβαλλομένων πόλεων. Εκφράζει επιφυλάξεις για την γνώμη της Μαρκουλάκη, ότι αποδέκτης θα ήταν ο θεός του (υποθετικού κατά την Sporn) ιερού

¹⁰ Βλ. Feissel, 1983: 31-32, αρ. 9, στ. 5.

¹¹ Αριστοτ., *Περί θαυμασίων άκουσμάτων*, 846b. Πολλοί θεωρούν το *Κέρβης* ως παραλλαγή του επίσης ποταμωνυμικού *Κεβρήν* της Τρωάδος.

¹² Βλ. το λεξικό LSJ με παραδείγματα από πολλούς πρώιμους και μεταγενέστερους συγγραφείς και λεξικογράφους, μεταξύ των οποίων Ησύχ., (σχετ. λήμματα) και Ηρωδιαν., *Περί όρθογραφίας*, 3,2, σ. 533: <κερβολεῖ> σκερβολεῖ λοιδορεῖ.

¹³ Sporn, 2002: 296-297.

¹⁴ Η Μαρκουλάκη (2000: 240) σημειώνει πάντως την ύπαρξη επιφανειακών ιχνών αρχαίων τοίχων και οστράκων ελληνιστικών και ελληνορωμαϊκών χρόνων.

της Τυλίου, θεωρώντας ότι δεν θα ήταν δυνατόν οι Πολυρρήγιοι να αφιέρωναν μέρος των λαφύρων σε ιερό, την διοίκηση του οποίου θα είχαν μόνον οι Φαλασάρσιοι. Γι'αυτό έχει την γνώμη ότι η αφιέρωση θα γινόταν είτε σε κάποιο επίκαινο ιερό ή σε ανεξάρτητο ιερό που θα βρισκόταν σε ουδέτερο έδαφος, όπου και οι δύο πόλεις θα είχαν πρόσβαση. Ως προς την ταυτότητα του αποδέκτη θεού, διατυπώνει την υπόθεση ότι θα ήταν ενδεχομένως ο Ζεύς ή ο Απόλλων.

Πιθανότερος αποδέκτης κατά την γνώμη μας φαίνεται να είναι ο Απόλλων, θεός ευρύτατα λατρευόμενος στην Κρήτη. Απεικονίζεται στα νομίσματα της Πολυρρηγίας,¹⁵ αλλά παρά την ύπαρξη κάποιων ενδείξεων η λατρεία του δεν τεκμηριώνεται μέχρι τώρα με βεβαιότητα στην Φαλάσαρνα.¹⁶ Όπως ξέρομε από άλλες περιπτώσεις, στον θεό Απόλλωνα ανέθεταν μέρος της λείας ή των λαφύρων διάφορες Κρητικές πόλεις. Βλ. π.χ. την συνθήκη μεταξύ Γόρτυνος και των κατοίκων της Καύδου (σημ. νήσου Γαύδου) του 3^{ου}-2^{ου} αι. π.Χ.¹⁷: *ὅ τι δέ κ' ἐσπέτη ἐς τὰν χώ | [ραν ἐθ]θαλάθρας ἤμεν τῶι Ἀπέλλωνι τῶ [ι Πυτ]ίωι τὰν δεκ[άταν]*. Σε αναθηματική επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ. από την Ιεράπυτνα,¹⁸ η ανάθεση ιερού οικοδομήματος γίνεται: *Ἀπόλλωνι Δεκαταφόρῳι καὶ τοῖς | Δώδεκα θεοῖς καὶ Ἀθαναίαι Πολ[ι]άδι*. Επίσης στο ψήφισμα των πολιτών της Απολλωνίας (σημ. Αγία Πελαγία, δυτικά του Ηρακλείου) για τους Τητίους του 201 π.Χ.¹⁹ ορίζεται: *ἀγγράψαι δὲ | τὸδε τὸ δόγμα εἰς | [τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος τ]οῦ Δεκαταφόρου*. Τέλος, στη συνθήκη μεταξύ Κνωσίων και Τυλισίων που έγινε με την ενεργό μεσολάβηση των Αργείων περί το 450 π.Χ. και αντίγραφο της βρέθηκε στο Άργος,²⁰ μετά τις διατάξεις για την μεταξύ τους διανομή της λείας (που ευνοούν τους ισχυρότερους Κνωσίους), ορίζεται ειδικά για τα λάφυρα να αποσταλούν από κοινού και από τις δύο πόλεις τα καλύτερα στο ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς και τα άλλα στο ιερό του Άρεως στην Κνωσό: *τὸν δὲ φαλύρον τὰ μὲν καλλ<ι>στεία Πυθῶδε ἀπ[ά] | γεν κοινὰ ἀμφοτέρων, τὰ δ' ἄλλα τῶι Ἀ[ρ]εὶ Κν[υ]θ[ς] | οἱ ἀντιθέμεν κοινὰ ἀμφοτέρων*.

Συναφής με τον προσδιορισμό της ταυτότητας του θεού θεωρήθηκε η συμπλήρωση του στ. 23. Η Μαρκουλάκη (2000: 243) πρότεινε την ανάγνωση:

τὸν δὲ ΑΙΑΚΟΝ μεγάρου [- - - -] ΑΔΕΛΦΥ(;) [-]νομῆι καὶ θήραι χρῆσθω.

Στα σχόλια (σ. 249) παρατηρεῖ ότι το όνομα Αϊακός είναι μαρτυρημένο στην Κρήτη, με παραπομπή στο LGPN I, 17, το λήμμα του οποίου όμως είναι κάπως παραπλανητικό.²¹ Σημειώνει επίσης ότι αν πρόκειται πράγματι για κύριο όνομα, αδυνατεί να

¹⁵ Βλ. *I. Cret.*, II, xxiii, praef., 241. Sporn, 2002: 284-285.

¹⁶ Βλ. *I. Cret.*, II, xix, praef., 219. Sporn, 2002: 294.

¹⁷ *I. Cret.*, IV, 184. Πρβλ. Chaniotis, 1996, αρ. 69, στ. 18-19.

¹⁸ *I. Cret.*, III, iii, 9, στ. 1-3.

¹⁹ *I. Cret.*, I, iii, 1, στ. 8-9.

²⁰ *I. Cret.*, I, viii, 4*, στ. Α 9-11. W. Vollgraff, 1948: 9, 46. Minon, 2007: 171.

²¹ Το λεξικό παραθέτει το Αϊακός ως κύριον όνομα που απαντά στον 6^ο αι. π.Χ. στην Κρήτη, παραπέμποντας στον Διογόνη Λαέρτιο, *Βίοι Φιλοσόφων*, I, 114, όπου αναφέρεται ότι ο Κρητικός φιλόσοφος και μάντης Επιμενίδης, τον οποίο οι Κρήτες τιμούσαν μετά θάνατον με θυσίες ως θεό, αποκαλούσε

κατανοήσει το νόημα λόγω της συντακτικής δομής της πρότασης, καθώς και ότι επανειλημμένες αυτοψίες του λίθου απέκλεισαν την πιθανότητα της ανάγνωσης άρακος, χωρίς να δίνει ερμηνεία της συγκεκριμένης λέξης. Επισημαίνει επίσης (σ. 245) ότι η λ. μεγάρου είναι αβέβαιη.

Αντίστοιχα ο Martinez-Fernandez (2012: 47) πρότεινε την εξής ανάγνωση για τον στ. 23:

Τὸν δὲ Αἰακὸν ἐπαρόμ[ενοι- - -]ς ἀδελφὸν νο]μῶι καὶ θῆραι χρῆσθω<ν>

Στην μετάφραση (σ. 48) και στα σχόλια που ακολουθούν η έκφραση Αἰακὸν ἐπαρόμ[ενοι- - παραλείπεται, όμως στο λήμμα της επιγραφής (σ. 46) αναφέρεται ρητά ότι «Η στήλη ήταν πιθανώς εντοιχισμένη στην πρόσοψη ενός αρχαίου ιερού, πιθανώς του Αιακού, στην Τύλιφο». Παρατηρούμε ότι αν πράγματι είχαμε την μετοχή ἐπαρόμ[ενοι (<ἐπαράομαι) θα έπρεπε κανονικά να είναι με ω. Σημειωτέον ότι στην Κρήτη απαντά με τον τύπο ἐπαριόμενον.²² Στην συγκεκριμένη περίπτωση, αν η ανάγνωση ήταν ορθή, θα σήμαινε «οριζόμενοι, επικαλούμενοι, ευχόμενοι». Η αληθοφανής εκδοχή του Α. Martinez-Fernandez έγινε αποδεκτή από την Στ. Μαρκουλάκη²³ και αυτούσιο το κείμενο της επιγραφής που δημοσιεύτηκε στο corpus αναπαράγεται στην εκτενή πινακίδα που συνοδεύει την στήλη στο Μουσείο Κισάμου, όπου ρητά αναφέρεται ότι ήταν στημένη στο ιερό του Αιακού στην Τύλιφο. Έτσι η άποψη ότι υπήρχε και στην Κρήτη λατρεία του Αιακού άρχισε να εδραιώνεται στην επιστημονική βιβλιογραφία.

Υιοθετώντας την ίδια εκδοχή, ο Γ. Χαιρετάκης δημοσίευσε ένα πλούσια τεκμηριωμένο άρθρο για τους μύθους και τις πληροφορίες των πηγών σχετικά με τον χθόνιο ήρωα Αιακό και την λατρεία του κυρίως στην Αίγινα, στην Αθήνα και (υποθετικά) πλέον και στην Κρήτη.²⁴ Τονίζει τις σχέσεις της Αίγινας κυρίως με την Δυτική Κρήτη και την πιθανή συγγένεια του Αιακού με τον Μίνωα και τον Ραδάμανθυ, μαζί με τους οποίους είχε οριστεί κριτής των νεκρών στον Άδη. Κατά την επικρατέστερη παράδοση ο Αιακός ήταν γιος του Διός και της Αιγίνης, κόρης του ποταμού Ασωπού του Φλιούντος, ενώ κατ'άλλη μεταγενέστερη εκδοχή ήταν γιος του Διός και της Ευρώπης, επομένως αδελφός του Μίνωα και του Ραδάμανθυ.

Μετά την δημοσίευση του άρθρου Μαρκουλάκη - Χριστοδουλάκης (2018), ψηφιακό ανάτυπο του οποίου μαζί με εξαιρετική φωτογραφία της επιγραφής (Φωτ. 1) είχε την καλοσύνη να μου στείλει η αγαπητή Συνάδελφος, ανανεώθηκε το ενδιαφέρον μου για την στήλη της Τυλίου. Ήταν εύλογο να προσπαθήσω να συμπληρώσω τους

εν ζωή τον εαυτό του Αιακό, θέλοντας προφανώς να θεωρηθεί διάδοχος ή και ένα είδος μετενσάρκωσης του ομώνυμου μυθικού ήρωα. Άρα δεν πρόκειται για κοινό ανδρικό όνομα αλλά για επανάχρηση του ηρωικού ονόματος από τον φιλόσοφο.

²² Βλ. π.χ. *I. Cret.* IV, 72 II, στ. 41.

²³ Βλ. Μαρκουλάκη - Χριστοδουλάκης, 2018: 81, σημ. 16, με εκτενή σχόλια για τον ήρωα Αιακό και τους σχετικούς μύθους.

²⁴ Βλ. Χαιρετάκης, 2020.

Φωτ. 2. Η στήλη της Τυλίου (λεπτομέρεια).

τελευταίους ελλειπείς στίχους με το εικαζόμενο όνομα του Αιακού. Με προβληματίζει το γεγονός ότι αυτό αναγραφόταν σε ένα σημείο της επιγραφής όπου υπήρχαν διατάξεις για δασμούς από την εκμετάλλευση της γης και των δύο επικρατειών, για δυνατότητα απόκτησης έγγειας ιδιοκτησίας και καλλιέργειας γης από Φαλασάριους στην επικράτεια της Πολυρρηγνίας, καθώς και για βόσκηση ζώων και κυνήγι στην ίδια περιοχή, προφανώς σε μέρη της που θα έμεναν ακαλλιέργητα. Συνεπώς διατάξεις γενικότερου χαρακτήρα, που δεν θα μπορούσαν να αφορούν μόνο σε υποτιθέμενες γαίες /τεμένη του Αιακού ώστε να δικαιολογείται η μνεία του. Επίσης ενοχλούσε η προτεινόμενη ταύτιση του Αιακού με τον ανώνυμο *θεόν* των στ. 8-12, στον οποίο και οι δύο πόλεις όφειλαν να προσφέρουν μέρος των λαφύρων και χρημάτων από πολεμικές επιχειρήσεις. Είναι γεγονός ότι ορισμένοι ήρωες με πανελλήνια φήμη και μεγάλα ιερά, όπως ο Ηρακλής, ο Ασκληπιός ή ο Αμφιάραος, αποκαλούνται θεοί και τυγχάνουν αντίστοιχης λατρείας. Αλλά θα ήταν περίεργο στην Κρήτη, όπου δεν γνωρίζουμε κανένα μεγάλο ιερό του ίδιου του Μίνωα,²⁵ να είχαμε ένα σπουδαίο αλλά εντελώς αμάρτυρο από άλλες πηγές ιερό του Αιακού, στο οποίο μάλιστα μια πόλη όπως η Φαλάσαρνα θα ίδρυε αντίγραφο ενός διεθνούς εγγράφου όπως η συγκεκριμένη συνθήκη, ως να επρόκειτο για κύριο ιερό της.

Μετά από επίμονη παρατήρηση της φωτογραφίας κατέληξα στο συμπέρασμα ότι η ορθή ανάγνωση της επίμαχης λέξης δεν είναι ΑΙΑΚΟΝ αλλά ΑΡΑΚΟΝ (ἄρακον), (Φωτ. 2 και 3) που της δίνει νόημα απόλυτα συμβατό με τα συμφραζόμενα και αίρει τα προβλήματα από την υποτιθέμενη παρουσία του Αιακού. Όπως θα δούμε, ἄρακος είναι το όνομα φυτού, γνωστού με την κοινή ονομασία βίκος, που σπείρεται ή φύτεται άγριο και χρησιμεύει κυρίως ως ζωοτροφή.²⁶ Την ανάγνωση επαλήθευσα με επιτόπια αυτοψία του λίθου στο Μουσείο Κισάμου την 24-8-2020. Είναι γεγονός ότι ένα μέρος της καμπύλης του ημικυκλίου του Ρ συμπίπτει με ρωγμή που υπάρχει στον λίθο, αλλά σώζεται όλο το κάτω μέρος του ημικυκλίου. Ότι πρόκειται για το γράμμα αυτό και

²⁵ Φυσικά τόσο ο Μίνωας όσο και ο Ραδάμανθους λατρευόταν στην Κρήτη ως ήρωες. Βλ. Sporn, 2002: 339 και *passim*.

²⁶ Για τα σχετικά με τον ἄρακον βλ. την ειδική παράγραφο κατωτέρω.

Φωτ. 3. Η στήλη της Τυλίου (λεπτομέρεια με διαφορετικό φωτισμό).

όχι για I τεκμαίρεται επικουρικά και από το γεγονός ότι η απόσταση από τον πόδα της κάθετης κεραίας του Ρ μέχρι το αριστερό σκέλος του επόμενου Α (ΡΑ) είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη απόσταση της ακολουθίας των γραμμάτων ΙΑ σε άλλα σημεία της στήλης. Επίσης η απόσταση μεταξύ των ακραίων σκελών των Α στην ακολουθία ΑΡΑ της λέξης ἄρακον είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη της ακολουθίας ΑΙΑ στη λ. ἀρχαία του στ. 6, πράγμα που σημαίνει ότι το κεντρικό γράμμα του ΑΡΑ κατέλαμβανε περισσότερο χώρο από ένα απλό Ιώτα. Ακολουθούν τρία γράμματα αμυδρά αλλά ασφαλή ΤΟΝ και στη συνέχεια μέχρι το κατεστραμμένο τμήμα της επιφάνειας του λίθου η αρχή της επόμενης λέξης ΑΡΟΥ- για την συμπλήρωση της οποίας βλ. κατωτ. Προτείνω λοιπόν κατ'αρχήν την εξής ανάγνωση για τον στ. 23 (μετά τις λέξεις εις Πολυρῆνα·):

τὸν δὲ ἄρακον τὸν ΑΡΟΥ[.]Ι - - (ιχνη γραμμάτων) νο]μῶι καὶ θήραι χρήσθω.

Μετά το τελικό γράμμα Ω σώζεται στην παρυφή του λίθου λίγος άγραφος χώρος, συνεπώς δεν υπήρχε Ν, την προσθήκη του οποίου προτείνει ο Martinez-Fernandez, υποθέτοντας ότι η προστακτική θα ήταν στον πληθυντικό (χρήσθω<ν>). Ούτε μπορεί να ήταν το Ν στον επόμενο στίχο επειδή ο χαρακτήρας σέβεται την συλλαβική τομή. Στο σημείο που σημειώνω σε παρένθεση (ιχνη γραμμάτων) δεν μπόρεσα να διακρίνω τις λέξεις ΑΔΕΛΦΥ(;) ή ἀδελφ[ὸν που παραθέτουν αντίστοιχα οι Μαρκουλάκη και Martinez-Fernandez, αλλά κάποια γράμματα και ιχνη που επιτρέπουν την συμπλήρωση που δίνω κατωτέρω με κάθε επιφύλαξη.

Από την σύνταξη της φράσης προκύπτει ότι η λέξη της οποίας σώζεται η αρχή ΑΡΟΥ- προσδιόριζε την λ. *τὸν ἄρακον*. Μια αρχική υπόθεση εργασίας, την οποία απέκλεισα, ήταν μήπως είχαμε την παθητική μετοχή *τὸν ἀρού[μενον* (<ἀρώ = οργώνω, σπείρω), δηλαδή τον καλλιεργούμενον ἄρακον. Όμως στα αρχαία ελληνικά το ρήμα ἀρώ δεν μπορεί να έχει ως αντικείμενο όνομα κάποιου φυτού. Πάντοτε οι μετοχές ἀρούμενος προσδιορίζει τον τόπο, τον αγρό ή (κυρίως η θηλυκή ἀρουμένη) την γη που οργώνεται και σπείρεται κάθε χρόνο (με σιτηρά, όσπρια κλπ.) σε αντίθεση με την *φυτευομένην / πεφυτευμένην*, όπου υπάρχουν πολυετή φυτά (δένδρα, αμπέλια κλπ.) και την *ἀγεώρητον*, που για κάποιον λόγο παραμένει χέρσα.

Βλ. π.χ. προξενικό ψήφισμα ελληνιστικών χρόνων από την Λάρισα της Θεσσαλίας (Αρβανιτόπουλος, 1910: σ. 345, αρ.3, στ. 2-3): [τῶν ἀγρῶν ἀρουμένων ἤ[μισ]||τα διὰ

τὸν πολλαπλῆ πόλεμον· Επίσης Πλουτ., Κάμιλλος, 3, 4: μέγα ῥεῦμα κατέβαινε διὰ τῶν ἀρουμένων καὶ φυτευομένων ἐπὶ τὴν θάλασσαν. Εὐσέβιος, Εὐαγγελικῆς Ἀποδείξεως, βιβλ. 8, 3, 10: ὡς καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς ὀφθαλμοῖς παραλαβεῖν βουσὶν ἀρούμενον καὶ κατασπειρόμενον τὸν τόπον· Θεοδώρητος, Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ παθημάτων. Προθεωρία, 1, 124: καὶ ἡ μὲν ἀρουμένη (sc. γῆ) τοὺς ἡμέρους φῦει καρπούς, ἡ δὲ ἀγεώρητος τοὺς ἀγρίους.

Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς, *νο]μᾶι καὶ θήραι χρήσθω*, δηλαδὴ νὰ μπορεῖ νὰ γίνεταί ἡ χρήση τῆς ἐκτασης ὅπου θὰ φυόταν ὁ ἀρακος γιὰ βοσκὴ ζώων καὶ κυνήγι, δηλώνει ὅτι δὲν προοίεται γιὰ καλλιεργούμενη γῆ, ἀλλὰ γιὰ λιβάδι με αὐτοφυῆ, ἀγριο ἀρακο (βίκιο), φυτό που καὶ σήμερα φυτρώνει στὴν περιοχὴ τῆς Πολυρρηνίας, ὅπως καὶ σε πολλὲς ἄλλες περιοχὲς τῆς Κρήτης. Θεωρῶ λοιπὸν ὅτι ἡ συμπλήρωση που ἀρμολίζει στὸ ὅλο νόημα τῆς φράσης εἶναι:

τὸν δὲ ἀρακὸν τὸν ἀρου[ρα]τ[ρον ὁ β]ουλὸ[με]ν[ος(;) νο]μᾶι καὶ θήραι χρήσθω.

Τὸ ἐπίθετο *ἀρουραῖος* (<ἄρουρα = γῆ) ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ τρωκτικὸ *μῦς ἀρουραῖος*, χαρακτηρίζει γενικὰ καὶ διάφορα ἀγρία, συνήθως ποώδη φυτὰ, αὐτὰ που ἀποκαλοῦμε σήμερα ἀγριοχόρτα.²⁷ Χαρακτηρίζει ὁμως καὶ συγκεκριμένα αὐτοφυῆ φυτὰ ὅπως στὴν περίπτωσή μας. Βλ. π.χ. τὴν ὁδηγία γιὰ τὴν θεραπεία τραυμάτων ἵππων με ἀλοιφή ἀπὸ *τιθύμαλλον ἀρουραῖον*.²⁸ Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀράκου ὡς ἀρουραίου ἴσως ἐγίνε γιὰ τὴ διάκριση τοῦ ἀπὸ τὸν κανονικὰ σπειρόμενο ἀρακο, ὅπου δικαίωματα θὰ εἶχε ἀποκλειστικά ὁ ἰδιοκτῆτης ἢ ὁ ἐνοικιαστὴς τοῦ ἀγροῦ.

Με τὴν ἀνάγνωση καὶ τὴν συμπλήρωση που προτείνουμε, ὁ στ. 23 ἐντάσσεται στὴν νοηματικὴ ἐνότητα που ἀρχίζει ἀπὸ τὸν στ. 20 με τὴν φράση *ἀ δὲ γὰ ἀ Πολυρρηνία...* καὶ καθορίζει δυνατότητες καὶ προϋποθέσεις κτήσης καὶ ἐκμετάλλευσης γῆς στὶς ἐπικράτειες τῶν δύο συμβαλλομένων πόλεων. Ἀνάλογες προβλέψεις ὑπάρχουν σε συνθήκες καὶ ἄλλων πόλεων. Εἰδικότερα γιὰ τὴν Κρήτη βλ. π.χ. τὴν Συνθήκη ἰσπολιτείας Ἰεραπύτνης καὶ Πριανσοῦ (π. 200 π.Χ.):²⁹ ἔξέστω δὲ τῶι | τε Ἰεραπυτνίωι σπειρεν ἐν τῶι Πριανσίαι καὶ τῶι Πριαν | σιεῖ ἐν τῶι Ἰεραπυτνίαι διδῶσι τὰ τέλεα καθάπερ οἱ ἄλλοι | πολῖται κατὰ τὸς νόμος τὸς ἑκατερεῖ κειμένους. Αὐτ., στ. 27-28: κατὰ ταῦτὰ δὲ | καὶ εἴ τις κα νέμ[η] ἀτε[λ]ῆς ἔστω· Επίσης τὴν συνθήκη ἰσπολιτείας Ἰεραπύτνης καὶ Πριαισοῦ (ἀρχῶν 3^{ου} αἰ. π.Χ.):³⁰ ἐπινομά [δ'] ἔστω τῶ[ι τε] Ἰεραπ[|υτνί]ωι ἐν τ[|] [ἄ] Πρ[αι]σίαι,

²⁷ Βλ. π.χ. Θεοφρ., *Φυτ. Ἱστορ.*, 7, 6, 1: Περὶ δὲ τῶν ἀγρίων καὶ τῶν καλουμένων ἀρουραίων πειρατέον ὁμοίως εἰπεῖν. τυγχάνει δὲ τὰ μὲν ὁμόνυμα τοῖς ἡμέροις· ἅπαντα γάρ ἐστι τὰ γένη ταῦτα καὶ ἀγρία, καὶ σχεδὸν τὰ γε πολλὰ παραπλησίαν ἔχοντα τὴν ὄψιν τοῖς ἡμέροις... Αὐτόθι, 7, 7, 1: Τῶν δὲ ἀρουραίων λεγομένων μετὰ ταῦτα ῥητέον, καὶ ὅλως εἴ τι ποιῶδες ἐστὶν ὃ μὴ τυγχάνει βρωτῶν.

²⁸ *Hippiatrica, Excerpta Lugdunensia*, 171, 1 [*Corpus hippiatricorum Graecorum*, vol. 2 (ed. E. Oder, K. Hoppe), Leipzig, 1927 (Repr. 1971)]: λαβὼν <τι>θύμαλον ἀρουραῖον καὶ τρίψας μετὰ νίτρου καὶ μέλιτος ἄλειπε. Κατὰ τὸν Διοσκουρίδην (ὁ) τιθύμαλος = εὐφόροβιον το κυναρίσιον (*Euphorbium kyparissium*).

²⁹ *I. Crét.*, III, iii, 4. Chaniotis, 1996, αρ. 28, στ. 18-21.

³⁰ *I. Crét.*, III, iv, 1. Chaniotis, 1996, αρ.5, στ. Β 33-47. Γιὰ τὸ δικαίωμα βοσκῆς (ἐπινομή, ἐπινομά, ἐπινομία) βλ. Chaniotis, 1996: 116 κε., 187 κε.

...καὶ τῶι Πρ | αισίωι ἐν τ | αἶ Ἰεραπ | υτνίαι, ἂ | σινέας ἐόν | [τα]ς ... Τα σωζόμενα ἰχνη στον στ. 24 δεν εἶναι επαρκῆ για μια ασφαλὴ συμπλήρωση, ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ των ονομάτων ἢ των ἐθνικῶν των δύο πόλεων εἶναι πιθανή, ὅπως ἔχει ἤδη προταθεῖ. Εἶναι πιθανό στο σημεῖο αὐτό να ὀριζόταν ὅτι οἱ Πολυρρήνιοι καὶ οἱ Φαλασάριοι θα εἶχαν ἀμοιβαῖο δικαίωμα ἐλευθέρης βροσικῆς καὶ θήρας στις χορτολιβαδικές ἐκτάσεις των ἀντιστοιχῶν πόλεων.

ΤΟ ΦΥΤΟ ΑΡΑΚΟΣ ΩΣ ΖΩΟΤΡΟΦΗ

Το ουσιαστικὸ ὄ *ἄρακος*, που ἀπαντᾷ καὶ με τους τύπους ὄ *ἄρακος*, ὄ *ἄραξ*, καὶ ὡς οὐδέτερον τὸ *ἄρακος*,³¹ καθὼς καὶ με διάφορα υποκοριστικά, εἶναι τὸ ὄνομα ἐτήσιου (καὶ για κάποιες ποικιλίες διετούς ἢ καὶ πολυετούς), πωόδου φυτοῦ τῆς κατηγορίας των ψυχανθῶν (*papilionaceae*) καὶ τῆς οικογενείας των ἐλλοβοκάρπων, με περισσότερα εἶδη. Καλλιεργεῖται με σπορά, κυρίως ὡς ζωοτροφή, ἀλλὰ φύεται καὶ ἀγριο σε ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις ἰδιαίτερα τὴν Ἄνοιξη. Ἡ λέξη ἐπιβιώνει σήμερα στὴν καθομιλουμένη με τὴν μορφή *αρακάς*, ὡς τὸ ὄνομα μιας ποικιλίας του πίσου του ἡμέρου (*pisum sativum*, μπιζέλι). Ἦδη στὴν ἀρχαιότητα ἔφερε κατὰ τόπους ποικιλίες ὀνομασίες καὶ ὑπάρχει σχετικὴ ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸ ποιο συγκεκριμένο φυτὸ ὀνομαζόταν *ἄρακος*.³² Νεώτεροι βοτανολόγοι ἔχουν προτείνει τὴν ταύτιση του ἀράκου του Θεοφράστου εἴτε με τὸν *βίκιον του χρωῶδη* (*vicia villosa*, C. N. Fraas), εἴτε με τὸ *πίσον τὸ ἀρουραῖον* (*pisum arvense*, Chr. K. Sprengel).³³ Στὴν περίπτωσή μας, καὶ δεδομένου ὅτι δεν φύεται ποτέ μόνο του σε κάποιο λιβάδι, πιστεύω ὅτι πρέπει μάλλον να τὸ ταυτίσουμε κυρίως με κάποια ἢ κάποιες ποικιλίες ἀγρίου βίκου (π.χ. *vicia villosa* sp. ἢ *vicia Sibthorpii*, κοινῶς ἀγριοαρακάς ἢ ἀγριόβικος) ἢ ἀκόμη καὶ να τὸ θεωρήσουμε ὡς περιεκτικὴ ὀνομασία διαφόρων παρεμφερῶν ἀγρίων ψυχανθῶν, που ἀκόμη καὶ σήμερα ἀποκαλοῦνται ἀπὸ τους γεωργούς «αρακάδες».³⁴ Τὸ γένος *vicia* περιλαμβάνει περὶ τα 100 εἶδη, ἀπὸ τα ὀποῖα 34 ἀποτελοῦν εἶδη τῆς ἐλληνικῆς χλωρίδας.³⁵ Πρόκειται για φυτὸ με ευρεία γεωγραφικὴ διάδοση. Δύο ὄρη, ἓνα στὴν Αἰτωλία³⁶ καὶ ἓνα στὴν Βοιωτία,³⁷ ἔφεραν τὸ ὄνομα

³¹ Βλ. Θεόφρ., *Περὶ φυτῶν ἱστορία*, 8, 8, 3: *ἄρακος τὸ τραχὺ καὶ σκληρόν* (ὡς ζιζάνιο των φακῶν).

³² Βλ. χαρακτηριστικὰ Ησύχιος, (λ. 6953): <ἄρακοι>· ὀσπρίον τι. τὸ δὲ αὐτὸ καὶ <λάθυρον. Γαληνός, *Περὶ τῶν ἐν ταῖς τροφαῖς δυνάμεων*, (ἐκδ. Kühn, τόμ. 6, σ. 551), (Περὶ ἀφάκης καὶ βίκου): *τό γε μὴν ὄνομα τοῦ βίκου παρ' ἡμῶν μὲν πάνν σὺνήθεός ἐστι καὶ μόνως ὀπτως ὀνομάζεται, παρὰ δὲ τοῖς Ἀττικαῖς ἴσως ἄρακος ἢ λάθυρος ἐκαλεῖτο*. Ο ἴδιος, (αὐτ., σ. 554) τὸ κατατάσσει μετὰ τῶν ὀσπρίων, ἐνῶ ἀλλοῦ (σ. 541, Κεφ. 27, *Περὶ ἀράκων*) ἀναφέρει ὅτι φυτρώνει ὡς ζιζάνιο των δημητριακῶν ἢ (σ. 552) των φακῶν.

³³ Βλ. τὸ παλαιὸ ἀλλὰ πάντα πολὺ χρήσιμο σύγγραμμα Γεννάδιος, 1914: 138.

³⁴ Τὴν ἴδια ἀπόψη ἐκφράζει καὶ ὁ Olck, P.-W., *RE*, II, (Stuttgart 1895): 376-377. Σήμερα στὴν Κρήτη ὅταν λένε: «να σπείρουμε λίγο ἀρακά για τα ὀζά (= ζῶα)» ἐνοοῦν τὸν βίκιο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ παλιές μηχανοκίνητες ἀλωνιστικὲς μηχανές εἶχαν δύο εἰδῶν ὀσόνινα, ἓνα για τα «σταροκρίθαρα» (δημητριακά) καὶ ἓνα για τους «αρακάδες» (βίκιο, λαθούρι, ῥόβι, μπιζέλια, παπούλες κλπ.).

³⁵ Βλ. Γεννάδιος, 1914: 197.

³⁶ Στράβων X, 451, 460.

³⁷ Στέφ. Βυζάντιος, *Εθνικά*, 109.

Αράκυνθος, που θεωρούν πιθανό ότι σχετίζεται ετυμολογικά με τον ἄρακον.³⁸ Υπάρχει επίσης και το φυτωνυμικό ανθρωπωνύμιο Ἄρακος.³⁹

Μέχρι πριν μερικά χρόνια η καλλιέργεια του κτηνοτροφικού βίκου ήταν εντατικότερη. Συχνά τον έσπερναν όπως και κάποια δημητριακά (κυρίως κριθάρι, βρώμη), για να καταναλωθούν ως νωπή χορτοβοσκή⁴⁰ ή ως θερισμένη τροφή από τα ζώα. Παπυρικές μαρτυρίες από την Αίγυπτο δείχνουν ότι η πρακτική αυτή ήταν αρχαία.⁴¹ Από την πληθώρα άλλων παπύρων που αναφέρονται σε καλλιέργεια κτηνοτροφικού ἄρακου στην Αίγυπτο παραθέτω λίγα ενδεικτικά παραδείγματα. Για καταγγελία για (παράνομη) βόσκηση βοδιών σε έκταση με σπαρμένο ἄρακον βλ. PKoeln, vol. 3, 140: ἀδικουμαι ὑπὸ Ἀρχήβιος· ὑπάρ[χο]ντος γάρ μοι ἀρά[κο]υ περὶ κώμην Ἀνδρομαχίδα ... ἐπαφε[ί]ς <ὁ> Ἀρχήβ[ι]ς τὰς βοῦς ἐπένε[ι]μεν ἡμέρας τῆς 15 [τοῦ] Ἀθύρ. τοῦ δὲ ποιμένος Ἰέρωνος ἐλθόντος εἰς τὸ πεδίον οὗ [ὁ] ἄρακος φύεται εὖρεν τὰς Ἀρχήβιος βρο[ύ]ς... Ἀνάλογη περίπτωση στον PRyl, vol 2, 143 (38 μ.Χ.) στ. 11 κε.: Σεραῖς Παήους προβατοκτηνοτρόφος ἐπαφεῖς τὰ ἐαυτοῦ πρόβρατα εἰς ἃ γεωργῶ περὶ τὴν κώμην δημόσια ἐδάφη... κατενέμησέν μου ἄρακοσπέρμου ἄρούρα(ς) 2, ἐξ οὗ βλάβος μοι ἐπηκ<ο>λούθησε...⁴² Τέλος, στον ἀπυρο ChrWilck, 370 (Repr: PLond 3,1223), του 121 μ.Χ., στ. 9-10, γεωργοὶ ἐνοικιάζουν αγροτεμάχια (ἄρούρας) για σπορά δημητριακῶν, ἀλλὰ και ζωοτροφῆς: «εἰς ξυλαμή(ν) ἄρακο(ς) καὶ χόρτο(ν) εἰς μὲν βρωῖς[ιν] προβάτ(ων)... κ(αί) κ(αί)τη(ς) (ἄρούρας) 12 καὶ εἰς βρωῖν βοϊκῶν κτηνῶν (ἄρούρας) 13 καὶ εἰς κοπήν τὰς λ[ο]ι(πὰς)».

ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑ

Α. ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΩΝΥΜΙΟ ΗΡΑΣ

Η επιγραφή αρ. 76 του corpus (Μουσείο Κισάμου, αρ. ευρετ. ΜΚ Ε 33), είναι κατάλογος ονομάτων προσκυνητῶν (κατὰ τον εκδότη), χαραγμμένων ἀπὸ διάφορα χέρια και ὄχι συγχρόνως σε σπόνδυλο ἀρράβιδου κίονα, πιθανῶς τον 2^ο αἰ. π.Χ.⁴³ Μεταξὺ ἄλλων ἀναγράφονται στους στίχους 15-16 ἀπὸ το ἴδιο χέρι⁴⁴ τὰ ονόματα Ἀνδροκλῆς | ΗΡΑ, που ο εκδότης μεταγράφει Ἡρα. Θεωρεῖ δηλαδὴ ὅτι πρόκειται για το θεωνυμικό

³⁸ Βλ. P.-W., RE, II, (Stuttgart 1895), 377 (Hirschfeld).

³⁹ Ὄνομα Λαικεδαμόνιου ναυάρχου, Ξενοφ., Ἑλλην., II,1,7 (5^{ος} αἰ. π.Χ.).

⁴⁰ Γνωστὴ ὡς *χασίλι* (<Τουρκ. hasil), που εκτὸς ἀπὸ τὴν σπειρόμενη σημαίνει κατ'ἐπέκταση καθε πλοῦσια αυτοφυῆ βλάστηση που χρησιμοποιεῖται για ζωοτροφή.

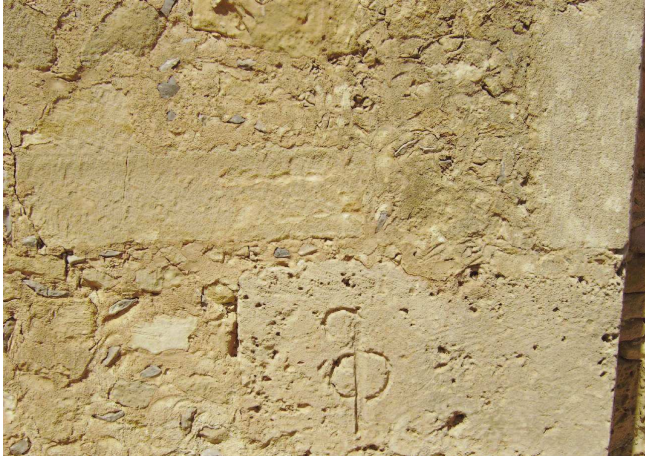
⁴¹ Βλ. π.χ. PSarap, (Repr: PWürzb 13) του 125 μ.Χ., 26 pp 9-10 (με διορθωμένη ὀρθογραφία): μεμισ<θῶκαμέν σοι> ... ἄρούρας ὀκτῶ τῆς φανησομένη(ς) ἐν σπόρῳ εἰς ξυλαμήν ἄρακος εἰς χλωροφαγίαν καὶ κ(αί)την προβάτων. [Ξυλαμάω, ξυλαμή = φυτεὴ ἢ σπέρνω χορτονομὴ ἢ λαχανικά. Ἀντίθετο του σπείρω, σπορά για δημητριακά].

⁴² Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι και σήμερα στην Κρήτη λένε σε περίπτωση ἀγορῆς ἀπὸ ζῶα: «ο τάδε μου τάϊσε το σπαρτό».

⁴³ Πρώτη δημοσίευση: Martinez-Fernandez, 2012: 169-171, πίν. 76α-ζ στις σ. 255-258. Μερικὲς ἐγγραφές δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι κάπως μεταγενέστερες.

⁴⁴ Ὄπως ἐπισημαίνει ο εκδότης, ὁ.π., 170, κριτικὴ σημ. για στ. 15-16. Βλ. πίν. 76δ-ε (φωτ.) και 76ζ (σχέδιο).

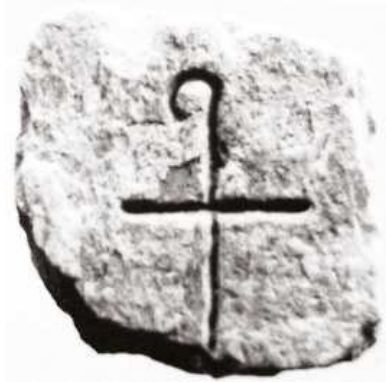
Φωτ. 4. Όρος Αγίων Πατέρων Πολυρρηνίας (από Μαρκιουλάκη - Χριστοδουλάκος, 2018).

Ἦρα σε δοτική (χαριστική) πτώση και επομένως ὅτι ἡ συγκεκριμένη αναγραφή αποτελούσε αναθηματική επιγραφή του Ανδροκλέους στην συγκεκριμένη θεά, ἱερό της οποίας πιθανόν να υπήρχε στην θέση που βρέθηκε ἡ επιγραφή (σ. 169). Επισημαίνει επίσης (σ. 171) ὅτι ἡ λατρεία της Ἦρας εἶναι γνωστή στην Πολυρρηνία ἀπὸ επιγραφή πάνω σε χάλκινο κηρύκειο (αρ. 1, πίν. 1α-γ της σ. 213) και νομίσματα της πόλης. Το χάλκινο κηρύκειο, με φερόμενο τόπο προέλευσης τὴν Πολυρρηνία, βρίσκεται σήμερα στην συλλογή G. Ortiz στη Νέα Ὑόρκη. Ἡ ἀπόλυτη ομοιότητα της μορφῆς των γραμμάτων του με τὰ γράμματα ταυτόσημων επιγραφῶν πάνω σε χαλκὰ ἀγγεῖα και σιεῦη που δίνονταν ως βραβεῖα στους ἀγῶνες των Ἐκατομβούων / Ἡραίων του Ἄργους,⁴⁵ με κάνει να πιστεύω ὅτι τὸ κηρύκειο πρέπει να προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἄργος, ὅπου εἶναι τὸ μόνο ἱερό της Ἦρας Ἀργείας που θα μπορούσε να ἀποστέλλει κήρυκες –θεωροῦς με αὐτὸ τὸ σύμβολο του ἱεροῦ ἀξιωματὸς τους σε διάφορες πόλεις για να κηρύξουν τους ἀγῶνες. Ἀν λοιπὸν πράγματι βρέθηκε στην Πολυρρηνία, θα πρέπει να μεταφέρθηκε ως εκεῖ ἀπὸ κάποιον Ἀργεῖο ἀπεσταλμένο και ἴσως να ἀνατέθηκε στο εκεῖ ἱερό της θεάς. Ἡ ἀπουσία του προσγεγραμμένου ἰώτα (που δεν ἀποτελεῖ πάντως ἀπόλυτο ἐμπόδιο για αὐτὴ τὴν εποχή), ἀλλὰ κυρίως τὸ γεγονός ὅτι στον σπόνδυλο ἀναγράφονται πολλὰ ἄλλα ὀνόματα σε γενική ως πατρώνυμα⁴⁶ με κάνουν να πιστεύω ὅτι πρόκειται για τὸ πατρώνυμο του Ἀνδροκλέους σε γενική: Ἡρᾶ.⁴⁷ Το θεοφορικὸ Ἡρᾶς εἶναι ἀρκετὰ κοινὸ ὄνομα,

⁴⁵ Βλ. Amandry, 1980: κυρίως 233-244.

⁴⁶ Οἱ καταλήξεις ἀρκετῶν ὀνομάτων σε ὀνομαστική εἶναι κατὰ συμπλήρωση, επομένως θα μπορούσαν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ να ἦταν ἐπίσης σε γενική.

⁴⁷ Ἀνάλογη γνώμη ἐξέφρασε και ὁ P. Fröhlich, *Bull. Epigr.* 2013, 343, σ. 551, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι τὸ HPA doit appartenir à un nom propre, χωρίς να προσδιορίζει σε ποιο.

Φωτ. 5. Χριστόγραμμα από Αγορά Αθηνών (IG II-III² ν, 13662).

παρότι δεν είχε βρεθεί μέχρι σήμερα στην Κρήτη.⁴⁸ Επομένως η απεικόνιση της θεάς Ήρας στα νομίσματα της πόλης αποτελεί την μόνη ισχυρή απόδειξη για την λατρεία της στην Πολυρρηνία.

Β. ΔΥΟ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟΙ ΟΡΟΙ

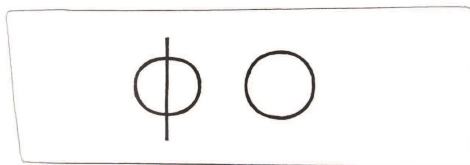
Η πρώτη υπό εξέταση στήλη από πωρόλιθο βρίσκεται εντοιχισμένη στην ανατολική πλευρά της εκκλησίας των 99 Αγίων Πατέρων, μέσα στην τειχισμένη περιοχή της αρχαίας Πολυρρηνίας (πρώην Άνω Παλαιόκαστρο), της Επαρχίας Κισιάμου Χανίων. Στην ίδια εκκλησία, που κτίσθηκε το 1893, έχουν εντοιχισθεί πολλά αρχαία οικοδομικά μέλη και επιγραφές.⁴⁹ Στην πρόσθια επιφάνεια φέρει ένα σύμβολο χαραγμένο με επιμέλεια. (Φωτ. 4) Δημοσιεύθηκε από τον Α. Martinez-Fernandez, ο οποίος το διάβασε ως κεφαλαίο γράμμα Φ και το ερμήνευσε ως τεκτονικό σύμβολο.⁵⁰ Ως χρονολόγηση προτάθηκαν οι ελληνιστικοί χρόνοι, αλλά η μορφή του συμπλέγματος, ιδιαίτερα του ανοικτού Ρ (βλ. κατ.), καθιστά πιθανή την χρονολόγηση στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Κατωτέρω προτείνω και σχολιάζω νέα ανάγνωση, που υιοθέτησε και η ανασκαφείας και μελετήτρια της Πολυρρηνίας Στ. Μαρκουλάκη, μετά από δική μου επί τόπου

⁴⁸ Από τα πολλά παραδείγματα επιλέγω την επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων από την Πάρο που αναφέρεται σε εισφορές για την επισκευή κτηρίου IG XII.5 1019, στ. Β.15: Ἡρᾶς Ἡρᾶ.

⁴⁹ Βλ. Martinez-Fernandez, 2006.

⁵⁰ Martinez-Fernandez, 2006: 144-146, 149 και 185 (με εικόνα), αρ. 31 (SEG LVI, 1074), και Martinez-Fernandez, 2012: 179, αρ. 81, πίν. σ. 259. Διαστάσεις: ύψ. 0,38 μ., πλάτος 0,63 μ. (το πάχος δεν φαίνεται), ύψος συμπλέγματος 0,21 μ.

Φωτ. 6. Σχέδιο Όρου Πολυρρηγίας *I. Cret.*, II, xxiii, 63.

υπόδειξη, όπως αναφέρει στο εκτενές και πολύ κατατοπιστικό άρθρο Μαρκουλάκη - Χριστοδουλάκος, 2018: 82, εικ. 5. Προσεκτική παρατήρηση πείθει ότι πρόκειται για σύμπλεγμα δύο γραμμάτων, Ο και Ρ (1 απεστραμμένο, δηλ. εστραμμένο *επί τα λαιά*), το οποίο με βάση άλλα παράλληλα πρέπει να αναγνωσθεί ως

Όρ(ος)

Η λέξη συντομογραφείται με πολλούς τρόπους, συνήθως με συμπλέγματα.⁵¹ Η μορφή του Ρ, με ανοικτό τον βρόχο, ως βακτηρία με καμπύλη λαβή κατά κανόνα στραμμένη προς τα δεξιά, είναι αρκετά συχνή σε επιγραφές της ύστερης αρχαιότητας και των παλαιοχριστιανικών χρόνων.⁵² Παρατηρείται τόσο σε λέξεις επιγραφών όσο κυρίως σε χριστογράμματα (Ϝ).

Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα από την Κρήτη: Bandy, 1970, αρ. 64 (Ϝ, Χερσόνησος, 4^{ος} αιώνας. μ.Χ.), αρ. 72 (Βασιλική Πανόρμου, 5^{ος} αι. μ.Χ., Ρ εντελώς όμοιο με της Πολυρρηγίας). Διαμαντής, 1998, αρ. 3 (Ϝ), αρ. 7, στ. 7 (Ϝ), αρ. 17 (μεσαίο Ϝ) κλπ. Ίδιος τύπος Ρ απαντά και σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα στην Κόρινθο, βλ. Bees, 1941, αρ. 4 (Ϝ από τις Κεγχρεές, που βρέθηκε στα Εξάμιλια). Τέλος, παραθέτομε μερικά παραδείγματα από την Αττική: *IG II/III² v* (E. Sironen), αρ. 13439 (Ϝ, 6^{ος} αι. μ.Χ.), 13542 B (Ϝ, 5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.), 13453 (τέσσαρα Ϝ, 5ος αι. μ.Χ.), 13462 (έξη Ϝ, 5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.).

Το απεστραμμένο Ρ (1) είναι σπάνιο, αλλά όχι αμάρτυρο. Βρίσκει αριβές παράλληλο σε χριστόγραμμα από την Αγορά των Αθηνών του 4^{ου}-6^{ου} αι. μ.Χ. (Φωτ. 5).⁵³

Επειδή το σύμπλεγμα του όρου δεν συνοδεύεται από κάποιο άλλο προσδιοριστικό, δεν γνωρίζομε ποια όρια προσδιόριζε. Άλλωστε οι μικρές σχετικά διαστάσεις της ωραία λαξευμένης πέτρας δεν αποκλείουν να μεταφέρθηκε από άλλο σημείο για

⁵¹ Για συντομογραφία όμοια με της Πολυρρηγίας βλ. π.χ. *IG XII.7*, 281 (Μινώ Αμοργού), *IG v2*, 315 (Μαντινεία) κλπ.

⁵² Για την καταγωγή του τύπου του ανοικτού Ρ βλ. Franz, 1929: 16-25.

⁵³ Βλ. *IG II/III² v*, 13662, Pl. XLIX.

να εντοιχισθεί στην εκκλησία. Πάντως η επιμέλεια λάξευσης και χάραξης υποδηλώνουν μάλλον ένα επίσημο δημόσιο όρο.

Ως πιθανό παράλληλο, επίσης από την Πολυρρηγία, θα πρότεινα με κάποια επιφύλαξη να θεωρήσουμε τον χαμένο σήμερα πώρινο κυβόλιθο με την επιγραφή Φ Θ (Φωτ. 6), που βρισκόταν δεξιά του δρόμου που οδηγούσε από την εκκλησία των 99 Αγίων Πατέρων προς κάποια πηγή.⁵⁴ Η κάθετη κεραία που διχοτομεί το αριστερό γράμμα προεξέχει αρκετά από την περιφέρεια του κύκλου, μάλλον περισσότερη από ότι δείχνει το σχέδιο, αν ισχύουν οι διδόμενες στις *I. Cret.* διαστάσεις. Αυτό με κάνει να θεωρήσω το συγκεκριμένο σύμβολο Φ ως πιθανό σύμπλεγμα ενός όμοικρον και ενός ρω και να προτείνω και πάλι την ανάγνωση

ΟΡΟ(Σ) Όρο(ς)

Από την όχι εξαντλητική αναζήτηση δεν μπόρεσα να βρω ακριβές παράλληλο της συντομογραφίας, ειτός αν στο τέλος υπήρχε μισοσβησμένο το Σ (ίσως μηνοειδές Σ) που δεν σχεδιάστηκε. Μεταξύ όμως της μεγάλης ποικιλίας συμβόλων και συντομογραφιών της λέξης Όρος υπάρχουν παραδείγματα του συμπλέγματος Θ και P , στα οποία η κάθετη κεραία άλλοτε επιστέφεται με το ημικύκλιο (βρόχο) του P και άλλοτε όχι, έχοντας την μορφή Φ , όπου μάλλον το δεξιό ημίτομο του κύκλου του Θ αποτελεί συνάμα και ημικύκλιο του P . Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα όρων χωριών ρωμαϊκών χρόνων από την Μαντίνεια. Στον όρο *IG* v2, 315 το σύμπλεγμα Θ και P έχει το ημικύκλιο στο πάνω μέρος, ενώ στους παρόμοιους όρους *IG* v2, 316 και 317 α και β το σύμπλεγμα έχει απλώς την μορφή Φ όπως στην *I. Cret.*, II, xxiii, 63 της Πολυρρηγίας. Την ύπαρξη και των δύο τύπων του συμπλέγματος σώζει επιγραφή με όρους χαραγμένη σε βράχο στη θέση Γράμματα στη Μινώα Αμοργού.⁵⁵ Τέλος, το σύμπλεγμα Φ ως συντομογραφία της λέξης Όρος απαντά σε επιγραφή του 4^{ου}-5^{ου} αι. μ.Χ από την Ολοσσώνα (σημερινή Ελασσόνα) της Θεσσαλίας.⁵⁶

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AMANDRY, P. (1980): « Sur les concours argiens », in *Études Argiennes*, BCH Suppl. vi, 211-253.
ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1910): «Θεσσαλικά Επιγραφαί», *Αρχ. Εφημ.*, 331-382.
BANDY, A. (1970): *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Αθήνα.
BEES, N. (1941): *Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, I. Peloponnes, 1 Isthmos-Korinthos*, Αθήνα.
CHANIOTIS, A. (1996): *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart.

⁵⁴ Βλ. *I. Cret.*, II, xxiii, 63, με σχέδιο στη σ. 266. Martinez, 2012, αρ. 68. Διαστάσεις: ύψ. 0,33 μ., πλ. 1 μ., πάχ. 0,54 μ. Ύψος του αριστερού γράμματος (ς) 0,22 μ. και του δεξιού 0,12 μ.

⁵⁵ *IG* XII 7, 281.

⁵⁶ *SEG* xxxvii, 496.

- ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Ν. (1998): «Επιγραφές από το Παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Κισάμου», *Αρχ. Δελτ.* 53 Α': 313-329, Μελέτες.
- FEISSEL, D. (1983): *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe s.* [BCH Suppl. VIII], Athènes.
- FRANZ, A. (1929): «The provenance of the open Rho in the Christian monograms», *AJA* 33, 16-25.
- ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, Π. Γ. (1914): *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Αθήνα.
- I. Cret.* = GUARDUCCI, M., *Inscriptiones Creticae*, 4 τόμοι, Ρώμη, 1935-1950.
- LGNP* = *Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford, vol. I, 1987- [συνεχίζεται].
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. (2000): «Στήλη Τυλίσου. (Μ.Χανίων Ε 191)», στα *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2: 239-257, Ηράκλειο.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, Στ. - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ, Γ. (2018): «Η αρχαία Πολυρρήνια και το σύστημα ύδρευσής της», *Κρητική Εστία*, Περίοδος Δ' - Τόμος 15 (2014-18): 75-140, Χανιά.
- MARTINEZ-FERNANDEZ, A. (2006): *Οι επιγραφές της Εκκλησίας των 99 Αγίων Πατέρων στην Πολυρρήνια*, Κίσαμος Χανίων.
- MARTINEZ-FERNANDEZ, A. (2012): *Επιγραφές Πολυρρηνίας*, Αθήνα.
- SEG* = *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- SPORN, K. (2002): *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Heidelberg.
- VOLLGRAFF, W. (1948) *Le décret d'Argos relatif à un pacte entre Knossos et Tyllisos*, Amsterdam.
- ΧΑΙΡΕΤΑΚΗΣ, Γ. (2020): «Το ιερό του Αιακού στην επικράτεια της Φαλάσασρας. Ένα σχόλιο στην επιγραφή SEG 50, 936», *Γραμματείων* 9: 23-27.

